

KATEGORIÁLNY RÁMEC MARXOVEJ TEÓRIE NADHODNOTY (2. časť)¹

JURAJ HALAS, Katedra logiky a metodológie vied FiF UK, Bratislava

HALAS, J.: The Categorial Framework of the Marxian Theory of Surplus Value II
FILOZOFIA 67, 2012, No 3, p. 208

In this second part of the paper (its 1st part was published in the previous issue), the rules which govern the rational use of Marx's categories are applied to three misinterpretations of Marx's theory: those of Michael Hauser, Wei Xiaoping and Ľuboš Blaha.

Keywords: Categories – Categorial mistakes – Critical theory – Critique of political economy – Methodology of social sciences – K. Marx

V prvej časti štúdie (Filozofia 2/2012) som zrekonštruoval Marxovo vysvetlenie vzniku nadhodnoty vo výrobnom procese a jeden z jeho kritických záverov. Stručne som sa tiež venoval Marxovmu poňatiu kategórií a preskúmal kategórie, na ktorých spočíva „teória nadhodnoty“. V tejto časti ukážem, že tieto kategórie možno rozdeliť do dvoch dvojíc registrov. Z rozdelenia vyplynú určité pravidlá, ktorými sa riadi Marxovo používanie kategórií. Tieto pravidlá sú jednak zdrojom kritickej funkcie teórie nadhodnoty, jednak sa na nich zakladá Marxova kritika politicko-ekonomických teórií. Tú budem interpretovať ako kritiku systematického porušovania spomínaných pravidiel, ako kritiku systematických kategoriálnych chýb. Výsledky analýzy napokon uplatním na tri vybrané interpretácie teórie nadhodnoty a ukážem, že vychádzajú z chybného chápania jej základných kategórií.

Transhistorické a historicky špecifické. Z predchádzajúceho skúmania vyplynulo, že kým kategória *úžitkovej hodnoty* je transhistorická, kategórie *hodnoty* a *tovaru* sú historicky špecifické. Zostáva rozhodnúť, do ktorého z týchto dvoch registrov patria zvyšné kategórie teórie nadhodnoty.

Konkrétna práca, ktorej výsledkom je úžitková hodnota, je podľa Marxa „podmienkou existencie človeka, nezávislou od akýchkoľvek spoločenských foriem“, bez ktorej „by nebola možná výmena látok medzi človekom a prírodou, teda ľudský život“ ([9], 51). Obsah kategórie konkrétnej práce je teda evidentne transhistorický.

Zaradenie kategórie *abstraktnej práce* je však na prvý pohľad problematickejšie. Marx ju vymedzuje ako „vynaloženie ľudskej pracovnej sily bez ohľadu na formu, v akej

¹ Vznik štúdie štipendiom podporila Vzdelávacia nadácia J. Husa.

sa vynaložila“ ([9], 48), vynaloženie „ľudského mozgu, svalov, nervov, rúk atď.“ ([9], 52) či vynakladanie „ľudskej pracovnej sily vo fyziologickom zmysle“ ([9], 54). Tieto charakteristiky svedčia skôr v prospech názoru, že abstraktná práca je transhistorickou kategóriou. O každej konkrétnej práci, bez ohľadu na historické a spoločenské okolnosti, v ktorých sa uskutočňuje, možno tvrdiť, že má vlastnosti takto vymedzenej abstraktnej práce. Napokon, sám pojem abstraktnej práce možno získať jednoduchou myšlienkovou abstrakciou od kvalitatívnych určení konkrétnych prác.

Z predchádzajúcej analýzy kategórie hodnoty je však zrejmé, že v tovarovej ekonomike plní abstraktná práca špecifickú úlohu. Pri výmene, t. j. v praktickom styku ekonomických aktérov sa produkty práce na seba vzťahujú ako hodnoty – ako určité kvantá abstraktnej práce –, pričom sa *skutočne* odhliada od ich kvalitatívnej odlišnosti, a teda aj od konkrétnych prác, ktorých sú produktmi. Abstrakcia od užitočného charakteru prác, ktorej výsledkom je abstraktná práca, je skutočnou, *reálnou* abstrakciou, ku ktorej dochádza v spoločenskom styku výrobcov. Kategória abstraktnej práce ako formy, ktorú takto v podmienkach tovarovej ekonomiky nadobúdajú všetky konkrétne práce výrobcov tovarov, je potom historicky špecifickou kategóriou.²

Ako jednota dvoch aspektov, úžitkovej hodnoty a hodnoty, predstavuje *tovar* spoločenskú formu, ktorú produkty práce nadobúdajú v podmienkach súkromno-vlastníckej deľby práce. Až v modernej tovarovej výrobe, charakteristickej pre spoločnosti, „v ktorých vládne kapitalistický výrobný spôsob“, sa tovarová forma produktu práce podľa Marxa stáva dominantnou formou – v tom zmysle, že prevažujúca časť produktov sa vyrába za účelom výmeny, pre „trh“ – a bohatstvo sa javí ako „nesmierne nahromadenie tovarov“. Kategória tovaru, ako ju nachádzame v *Kapitáli*, je teda historicky špecifická, a to práve preto, že predpokladá kategóriu hodnoty ako svoj historicky špecifický aspekt.

Keďže *nadhodnota* je veličina, ktorá má povahu hodnoty, ide o historicky špecifickú kategóriu, ktorá vyjadruje vzťahy charakteristické pre kapitalistickú výrobu. Dve časti, na ktoré Marx pri analýze výrobného procesu rozdeľuje pracovný deň robotníka, však treba skúmať s ohľadom na dvojaký charakter práce. Nutná práca a nadpráca na jednej strane vytvárajú úžitkové hodnoty a sú konkrétnymi prácami; na druhej strane sa spredmetňujú v hodnote vyrobených tovarov potiaľ, pokiaľ je vynaložený pracovný čas spoločensky nutný, takže sú zároveň abstraktnými prácami. Ak sa na nutnú prácu pozrieme z hľadiska konkrétnej práce, ide o produktívnu aktivitu, ktorú výrobca – nech vyrába v akýchkoľvek spoločenských podmienkach – musí vynaložiť, aby vyrobil vlastné životné prostriedky. V spoločnosti sebestačných výrobcov by išlo o výrobu úžitkových hodnôt určených na spotrebu výrobcov. V tomto zmysle je *nutná práca* transhistorickou kategóriou.³ Len v podmienkach kapitalistickej výroby znamená produktívna aktivita výrobu tovarov. Až tu sa nutná práca spredmetňuje v tovaroch, ktorých hodnota sa rovná hodnote pracovnej sily.

² Oveľa podrobnejšiu argumentáciu predkladá D. Wolf. Pozri najmä 1. kapitolu v [14].

³ O tom svedčí aj Marxovo používanie tejto kategórie pri analýze predkapitalistických foriem výroby. Pozri napr. ([9], 203).

Nadpráca je všetka práca, ktorá presahuje hranice nutnej práce a spredmetňuje sa v nadprodukte. Vo forme výroby, založenej na sebestačných výrobcoch, by sa napríklad spredmetňovala v tej časti produktov, ktoré výrobca bezprostredne nespotrebuje, prípadne sa ich zbaví výmenou za iné predmety spotreby. *Nadpráca* a *nadprodukt* sú teda charakteristické pre všetky historické typy výroby od chvíle, čo stupeň rozvoja produktívnej sily práce umožnil vyrábať viac, než je nevyhnutné na reprodukciu výrobcu.⁴ V tomto zmysle sú to transhistorické kategórie.

Register transhistorických kategórií sa takto naplnil pojmami úžitkovej hodnoty, konkrétnej práce, nutnej práce, nadpráce a nadproduktu. Register historicky špecifických kategórií obsahuje pojmy tovaru, hodnoty, abstraktnej práce a nadhodnoty.

Marxove transhistorické kategórie zachytávajú univerzálne aspekty činnosti druhu, ktorý sa vyznačuje schopnosťou kooperácie, reprodukcie kognitívnych úkonov a pracovného procesu. Historicky špecifické kategórie vyjadrujú také aspekty procesu spoločenskej práce, ktoré nadobúda iba v určitých historických typoch výroby. Samozrejme, v prípade kategórií, o ktorých je tu reč, ide o kapitalistický výrobný spôsob. Marx túto súvislosť medzi transhistorickými a historicky špecifickými kategóriami niekedy vyjadruje tak, že historicky špecifické kategórie nazýva „formami“ kategórií transhistorických: „Tak, ako je rozhodujúce pre pochopenie hodnoty vôbec chápať ju iba ako zrazeninu [*Gerinnung*] pracovného času, iba ako spredmetnenú prácu, takisto je pre pochopenie nadhodnoty rozhodujúce chápať ju iba ako zrazeninu nadbytočného pracovného času, iba ako spredmetnenú nadprácu. Spoločensko-ekonomické formácie, napríklad otrokárska spoločnosť a spoločnosť námezdnjej práce [t. j. kapitalizmus; J.H.], *líšia sa iba formou*, v akej sa táto nadpráca vyžmýka z bezprostredného výrobcu, z robotníka“ ([9], 188; kurzíva J.H.).

V kapitalistickej výrobe nadobúda nadprodukt formu nadhodnoty spredmetnenej v tovaroch. Takto je nadhodnota spoločenskou *formou* nadproduktu, špecifickou pre kapitalizmus.

Jedným z Marxových zámerov je opísať vzťahy charakteristické pre kapitalistickú spoločnosť ako historicky prechodné určenia transhistorického vzťahu človeka k človeku. Ide teda predovšetkým o to, opísať *differentiae specifica* kapitalistického výrobného spôsobu, ktoré ho odlišujú od iných spôsobov organizácie spoločenskej práce. Túto úlohu možno vyriešiť len za predpokladu, že sa bude dôsledne rozlišovať medzi transhistorickými a historicky špecifickými určeniami a medzi vecnými (prírodnými) a spoločenskými určeniami.

Ezoterické a exoterické. V doterajšom skúmaní kategórií teórie nadhodnoty som abstrahoval od *mzdy*, ktorá v samotnom vysvetlení vzniku nadhodnoty nehrá dôležitú úlohu. Videli sme však, že táto kategória vstupuje do hry, len čo začneme uvažovať o kritickej funkcii teórie nadhodnoty. Podľa Marxa mzda predstavuje cenové vyjadrenie

⁴ „Nadpráca vôbec, ako práca nad mieru daných potrieb, musí vždy existovať. Ibaže v kapitalistickom systéme... má antagonistickú formu“ ([10], 699).

hodnoty pracovnej sily, za ktorú sa tento tovar kupuje vo sfére obehu. V dôsledku viacerých okolností, na ktoré som už upozornil, však mzda zakrýva skutočnú povahu procesu, ktorý sa po transakcii medzi kapitalistom a robotníkom odohráva vo výrobe. Na mzde nevidno, že je „len“ cenovým vyjadrením hodnoty pracovnej sily. Naopak, javí sa ako *hodnota (cena) práce*, ako ekvivalent celkovej novej hodnoty, vytvorenej vo výrobnom procese. Tento vzťah medzi mzdou a hodnotou pracovnej sily treba teraz zasadiť do Marxovho kategoriálneho rámca, ktorý sa pokúšam odkryť.

Poslúži na to dvojica pojmov *ezoterické – exoterické*, ktorá sa objavuje najmä v Marxových prípravných rukopisoch. Najčastejšie ju Marx uplatňuje v súvislosti s dvomi rôznymi určeními hodnoty Adama Smitha, no nie sú to jediné miesta, kde sa s ňou možno stretnúť.⁵ Vo všeobecnosti ho Marx používa vtedy, keď chce odlíšiť javovú stránku skúmaného predmetu (exoterické) od jeho fundamentálnych, bezprostredne neprístupných aspektov (ezoterické). Ak toto rozlíšenie uplatníme na kategórie teórie nadhodnoty z registra transhistorických pojmov čiže spoločenských foriem, ukáže sa, že vo vzťahu k *ezoterickej* kategórii hodnoty pracovnej sily je mzda *exoterickou* kategóriou.⁶ Z Marxovho postupu v skúmaných častiach *Kapitálu* ďalej vyplýva, že exoterická kategória mzdy sa vysvetľuje na základe predchádzajúcej analýzy ezoterických kategórií hodnoty, abstraktnej práce atď.

Tento prechod od ezoterického k exoterickému, od hodnoty pracovnej sily k mzde (5. – 17. kapitola I. zväzku *Kapitálu*) predchádza opačný pohyb od exoterického k ezoterickému, od jednoduchého obehu k výrobnému procesu (1. – 5. kapitola).⁷ Až na základe analýzy výrobného procesu sa ukazuje, že pôvodne neproblematické charakteristiky jednoduchého obehu, teda „sloboda, rovnosť, vlastníctvo a Bentham“ ([9], 156), sú v skutočnosti exoterickými určeními ezoterického procesu, v ktorom si kapitalista prisvojuje nezaplatenú nadprácu robotníka. Marxovi tento postup umožňuje ozrejmiť, že „[v]ýmena ekvivalentov, ktorá vystupovala ako pôvodná operácia, sa tak zvrtila, že sa vymieňa len zdanlivo, pretože po prvé, časť kapitálu vymenená za pracovnú silu je sama len časťou produktu cudzej práce prisvojovaného bez ekvivalentu a po druhé, jej výrobca, robotník, musí ju nielen nahradiť, ale musí ju nahradiť s novým prebytkom. Vzťah výmeny medzi kapitalistom a robotníkom stáva sa teda len zdaním spätým s procesom obehu, púhou formou, ktorá je cudzia samému obsahu a iba ho mystifikuje“ ([9], 488).

Ekvivalentná výmena pracovnej sily za mzdu vo sfére obehu sa teraz ukazuje ako číry prostriedok na získavanie nezaplatenej nadpráce vo sfére výroby. Extrakcia nadhodnoty však pritom podľa Marxa *nie je* porušením výmeny ekvivalentov: „Aj keď sa teda zdá, že kapitalistický spôsob prisvojovania je v rozpore s pôvodnými zákonmi tovarovej výro-

⁵ Pozri napr. ([6], 368).

⁶ „Ako sme už poznamenali, jednoduchým prevedením hodnoty, resp. ceny pracovnej sily do *exoterickej formy mzdy* sa všetky tieto zákony menia na zákony pohybu mzdy“ ([9], 465; kurzíva J. H.).

⁷ Podrobnejšie skúmanie Marxovho postupu by ukázalo, že rozlíšenie *ezoterické – exoterické* nezachytáva celkom adekvátne jeho *epistemický* rozmer. Hanzel [3] v nadväznosti na Černíka [2] navrhuje rozlíšenie javu (*Schein*), základu (*Grund*) a prejavu (*Erscheinung*). V našom skúmaní kategoriálneho rámca však postačí uvedená dvojica termínov.

by [t. j. so zákonom hodnoty; J.H.], predsa len nevyplýva z porušovania týchto zákonov, ale naopak z ich aplikácie“ ([9], 488).

Kapitalista teda *neokráda* robotníka. Ako každý majiteľ tovaru aj robotník dostáva za svoj tovar ekvivalent. Skutočnosť, že si kapitalista prisvojuje nezaplatenú nadprácu, „nevyplýva z toho, že bol oklamaný predávajúci [t.j. robotník; J.H.], ktorý predsa dostal hodnotu svojho tovaru, ale iba z toho, že kupujúci [t.j. kapitalista; J.H.] tento tovar spotreboval“ ([9], 489). Ešte jasnejšie formuluje Marx toto stanovisko na inom mieste:

„Majiteľ peňazí zaplatil dennú hodnotu pracovnej sily; preto mu patrí jej používanie počas dňa, celodenná práca. Ak denné udržiavanie pracovnej sily stojí len pol pracovného dňa, hoci pracovná sila môže pôsobiť, pracovať celý deň, ak teda hodnota, ktorú jej použitie vytvorí za jeden deň, je dvojnásobne väčšia ako jej vlastná hodnota, je to mimoriadne šťastie pre kupujúceho, ale *vonkoncom to nie je nespravodlivosť voči predávajúcemu*“ ([9], 170; kurzíva J. H.).

Marxovo chápanie vzťahu „exoterického“ obehu a „ezoterického“ výrobného procesu nám umožňuje sformulovať dva dôležité závery, ktoré sa týkajú kritickej funkcie teórie nadhodnoty. Po prvé, táto funkcia je očividne výsledkom rozlíšenia medzi exoterickými a ezoterickými kategóriami (resp. medzi im zodpovedajúcimi vzťahmi) a špecifického postupu pri výstavbe teórie, ktorý sa zakladá na oscilácii medzi týmito pólmi.⁸

Po druhé, terčom Marxovej kritiky nie je „nespravodlivosť“ kapitalistickej výroby, ktorá by vyplývala z *porušenia* ekvivalentnej výmeny. Naopak. Marx ukazuje, že aj v prípade dokonalého dodržania ideálov slobody, rovnosti, vlastníctva a maximalizácie vlastného prospechu, ktoré sú stelesnené v styku súkromných právnych subjektov na trhu, musí dochádzať k prisvojovaniu nezaplatenej nadpráce. Marxova kritika politickej ekonomie teda *nie je* morálnou kritikou; nestavia proti kapitalizmu alternatívny ideál. Postupuje celkom inak. Ochotne prijíma liberálne východiská politicko-ekonomických teórií, aby ukázala, že ak sú dovedené do dôsledkov, prevracajú sa vo svoj opak.⁹ Takto je Marxova kritika *imanentnou kritikou*.

Kritika politickej ekonomie ako kritika kategoriálnych chýb. Kategoriálny rámec, ktorý som načrtol, pozostáva teda z dvoch dvojíc registrov. Naznačil som už, že ho zväzujú určité pravidlá, ktoré riadia používanie kategórií v definíciách a vysvetleniach. Práve systematické porušovanie týchto pravidiel je predmetom Marxovej kritiky iných ekonomických teórií, ako aj každodenných predstáv o kapitalistickej spoločnosti.

Prvá zásada, ktorou sa pritom Marx riadi, zakazuje vysvetľovať historicky prechodné aspekty vzťahu človeka k človeku výlučne pomocou transhistorických kategórií. Takýto postup by znamenal koncentráciu na najvšeobecnejšie určenia procesu spoločenskej práce, čo by znemožnilo pochopiť špecifiká, ktorými sa tento proces vyznačuje v rozlič-

⁸ V česko-slovenskej literatúre na to zrejme ako prvý upozornil Zelený ([17], 165). O raste poznania, ku ktorému vedie tento postup pri výstavbe teórie, pozri [4].

⁹ „[Z]ákonom prisvojovania čiže zákon súkromného vlastníctva, založený na výrobe a obehu tovarov, premieňa sa zrejme vlastnou, vnútornou, neodvratnou dialektikou na svoj priamy opak“ ([9], 487).

ných historických obdobiach. Terčom prvej zásady je teda *ahistorizmus* tých politických ekonómov, ktorí k svojmu predmetu – modernej kapitalistickej spoločnosti – pristupujú ako k stelesneniu ahistorických a transhistorických vzťahov.

Príkladom uplatnenia tejto zásady je Marxova kritika tých teórií kapitálu, ktoré postupujú na základe nasledujúcej úvahy: „Nijaká výrobná činnosť nie je možná bez výrobného nástroja, aj keby týmto nástrojom bola iba ruka. Nijaká výrobná činnosť nie je možná bez minulej, nahromadenej práce, aj keby touto prácou bola iba zručnosť, nahromadená a sústredená v ruke divocha opakovanými úkonmi. Kapitál je ostatne tiež výrobným nástrojom, takisto, ako je minulou, spredmetnenou prácou“ ([7], 40).

Z toho síce možno vyvodit', že „preto je teda kapitál všeobecným, večne jestvujúcim prírodným vzťahom“, no len za predpokladu, že „odhliadneme práve od toho špecifického, čím sa z »výrobného nástroja«, z »nahromadenej práce« stáva kapitál“ ([7], 40). Výsledná kategória kapitálu by bola rovnako uplatniteľná na akúkoľvek spoločnosť, keďže človek za každých okolností používa výrobné nástroje, výsledky minulej práce. Takáto predstava kapitálu ako univerzálnej kategórie, ktorá vyjadruje všadeprítomný aspekt spoločenskej práce, je v Marxových očiach neprípustná. Je výsledkom istého druhu *kategoriálnej chyby*, ktorá sa zakladá na konfúzii *historicky špecifického s transhistorickým*.

Podľa druhej zásady vysvetlenia historicky vzniknutých aspektov procesu spoločenskej práce si nemôžu vystačiť len s kategóriami, ktoré vyjadrujú vecné („prírodné“) charakteristiky tohto procesu. Explanácie, ktoré túto zásadu nedodržia, budú vysvetľovať spoločenský charakter ekonomických objektov, vzťahov a vlastností na základe ich vecných určení. Príkladom porušenia tejto zásady je takzvaná trojjediná formula. Marx takto nazýva tézy vulgárnej politickej ekonómie, podľa ktorých je mzda výsledkom vynaloženej práce robotníka, zisk a úrok sú odmenou za zdržanlivosť kapitalistu, resp. za jeho ochotu podstúpiť investičné riziko, a renta je výsledkom stupňa úrodnosti čiže prirodzenej vlastnosti pôdy, patriacej pozemkovému vlastníkovi. Pri vysvetlení renty je konfúzia prírodného a spoločenského azda najzreteľnejšia: „Predovšetkým tu máme úžitkovú hodnotu *pôdu*, ktorá nemá hodnotu, a výmennú hodnotu *rentu*; takže sa tu určitý spoločenský vzťah, chápaný ako vec, uvádza do vzťahu k prírode; teda dve navzájom nesúmerateľné veličiny majú byť v určitom vzájomnom vzťahu“ ([10], 698).

Namiesto toho, aby sa historicky špecifický spoločenský vzťah – pozemková renta – vysvetlil pomocou iných spoločenských vzťahov,¹⁰ chápe sa v trojjedinej formule ako funkcia prírodného materiálu, pôdy. Ako určité množstvo *hodnoty* sa renta nesprávne odvodzuje od *úžitkovej hodnoty*, hoci ide o „nesúmerateľné veličiny“.

Iný príklad porušenia druhej zásady predkladá Marx pri kritike raného merkantilizmu, ako aj niektorých neskorších predstáv o povahe ekonomickej hodnoty. „Monetárny systém“, ako Marx nazýva raný merkantilizmus ([11], 15), odvodzoval hodnotu drahých kovov od ich prirodzených vlastností. Zlato preň predstavuje bohatstvo nielen na základe určitých spoločenských pomerov, ale jednoducho pre svoje fyzikálne a chemické vlast-

¹⁰ U Marxa z monopolného vlastníctva pôdy a prírodných zdrojov, z ktorého v podmienkach kapitalistickej výroby vyplýva nárok na časť celkovej spoločenskej nadhodnoty.

nosti, ktoré z neho robia lesklý žltý kov. Podobného omylu sa dopustil Samuel Bailey, keď tvrdil, že „[č]lovek alebo spoločnosť je bohatá; perla alebo diamant má hodnotu... Perla alebo diamant má hodnotu ako perla alebo diamant“ (cit. podľa [9], 84). Druhý typ *kategoriálnej chyby* je výsledkom konfúzie *vecného* a *spoločenského* rozmeru vzťahu človeka k človeku, teda porušenia druhej zásady.

Tretia zásada hovorí, že pri vysvetleniach historicky vzniknutých aspektov procesu spoločenskej práce treba exoterické kategórie vysvetľovať z ezoterických. Teória, ktorá si všíma len kategórie z registra exoterických, nedokáže sformulovať adekvátne a racionálne vysvetlenia skúmaných javov, takže vedie k paradoxom. Príkladom takéhoto postupu je úvaha, ktorá na jednej strane vychádza z teórie pracovnej hodnoty, no zároveň považuje mzdu za ekvivalent celkovej hodnoty, ktorú robotník vytvorí vo výrobnom procese. Vedie totiž k záveru, že mzda je „hodnotou práce“, resp. „cenou práce“. Ak má však zároveň platiť teória pracovnej hodnoty, podľa ktorej je zdrojom hodnoty ľudská práca, vzniká otázka, kde sa berie hodnota samotnej práce. Na jednej strane má hodnota pochádzať z práce, na druhej strane má samotná práca mať hodnotu. Podľa Marxa túto apóriu nemožno vyriešiť, kým neprenikneme k ezoterickým vzťahom skrývajúcim sa za exoterickou formou mzdy – že sa teda predáva pracovná sila, a nie samotná práca.

Tretí typ *kategoriálnej chyby* je výsledkom porušenia tretej zásady. Dopúšťa sa ho každý postup, ktorý predkladá vysvetlenia založené na exoterických kategóriách, považujúc ich za ezoterické.

Pôvod kategoriálnych chýb. Už som uviedol, že predmetom Marxovej kritiky sú *systematické* kategoriálne chyby v politickej ekonómii a vo vedomí účastníkov procesov výroby a obehu. V teóriách politických ekonómov, ktoré Marx kritizuje, totiž tri typy kategoriálnych chýb vystupujú neraz spoločne a pretkávajú celé koncepcie. S konfúziou transhistorického a historicky špecifického sa spája zamieňanie vecných a spoločenských aspektov, pričom obidve chyby majú pôvod v tretej, v ignorovaní ezoterických vzťahov skrytých za exoterickými. Marxova kritika teda nie je kritikou náhodných, čiastkových pochybení, ale kategoriálnej nedisciplinovanosti, ktorá korení v epistemologických a metodologických východiskách klasickej ekonomickej vedy.

Súčasťou Marxovej vlastnej teórie je aj hlbšie zdôvodnenie pravidelného, systematického výskytu kategoriálnych chýb. Formuluje ho už na začiatku svojho postupu v prvom zväzku *Kapitálu*, v časti prvej kapitoly o tovarovom fetišizme. Tu ukazuje, že práve v dôsledku osobitej organizácie spoločenskej práce, v ktorej sa spoločenské vzťahy výrobcov sprostredkujú výmenou vecí, teda tovarov, sa „výrobcom spoločenské vzťahy ich súkromných prác javia [...] ako vecné vzťahy osôb a spoločenské vzťahy vecí“ ([9], 76). Pritom dodáva, že sa takto javia „ako to, čím sú“. Transpozícia vecí a spoločenských vzťahov teda nie je jednoducho ilúziou, ale charakteristickou črtou spoločenského procesu sprostredkovaného vecami.¹¹ Aktérom, ktorí sa ho zúčastňujú, však toto sprostredko-

¹¹ Podobne ani ekvivalentná transakcia medzi kapitalistom a robotníkom, o ktorej bola reč vyššie, nie je čírou ilúziou, hoci sa ňou nevyčerpáva celý obsah vzťahu týchto dvoch aktérov.

vanie nie je z priebehu samotného procesu zrejme: „Ľudia teda nedávajú produkty svojej práce do vzájomného vzťahu ako hodnoty preto, lebo v týchto veciach vidia len čisto vecné obaly rovnorodej ľudskej práce. Naopak. Tým, že svoje rozličné výrobky dávajú vo výmene na roveň ako hodnoty, dávajú vzájomne na roveň svoje rôzne práce ako ľudskú prácu. Nevedia o tom, ale robia to“ ([9], 77).

Aktéri spoločenského procesu teda nereflektujú jeho ezoterickú stránku a všímajú si len tie aspekty, ktoré sú bezprostredne potrebné na to, aby proces prebiehal. Z hľadiska funkčnosti procesu je napríklad ľahostajné, či aktéri odvodzujú hodnotu zlata od spoločenských vzťahov, alebo od jeho povahy ako látky. Aktérom sa preto historicky špecifické črty javia ako transhistorické, a spoločenské formy, ktoré tento proces nadobúda, zase ako dôsledok prirodzených vlastností vecí, ktorými je sprostredkovaný.

Na to, aby sa dospelo k poznaniu ezoterickej stránky spoločenských procesov, je podľa Marxa potrebné teoretické skúmanie, ktoré prekročí horizont každodenného vedomia. V tom spočívala úloha politickej ekonómie ako vedy. Podľa Marxa sa jej však nedokázala dôsledne zmocniť, pretože práve „formy tohto druhu“, t. j. formy, v akých ekonomické procesy reflektuje vedomie aktérov, „tvoria kategórie buržoáznej ekonómie“ ([9], 78). Pokiaľ politická ekonómia vychádza z predteoretických predstáv o povahe spoločenského styku a neprekračuje ich, musí sa systematicky dopúšťať kategoriálnych chýb. Tie sú totiž prítomné už v týchto predstavách, ktoré vznikajú ako jednoduchá reflexia samého styku. Marxov projekt kritiky politickej ekonómie je teda pokusom o trojakú kritiku. Po prvé, kritizuje kategoriálne chyby v teóriách politickej ekonómie tým, že uplatňuje načrtnutý kategoriálny rámec a s ním spojené pravidlá. Po druhé, kritizuje aj každodenné ezoterické predstavy aktérov a odhaľuje ich ezoterické zdroje. A po tretie, predkladá kritiku samotného výrobného spôsobu, ktorý umožňuje vznik systematicky chybných predstáv i teórií.

Kategoriálne chyby v interpretáciách Marxovej teórie. Domnievam sa, že chápanie Marxovej kritiky politickej ekonómie ako kritiky kategoriálnych chýb môže byť prospešné v dvoch ohľadoch. Môže pomôcť osvetliť štruktúru Marxovej argumentácie a lepšie pochopiť jej zámery. Tým zároveň prispeje k riešeniu známeho problému metodológie sociálnych vied, ktorý sa týka úlohy a povahy kritiky v spoločenskovedných teóriách. No skôr, ako načrtnem nové otázky týkajúce sa ďalšieho postupu v tomto smere, pokúsím sa uplatniť získané náhľady na tri vybrané interpretácie teórie nadhodnoty. Ukáže sa, že vychádzajú z nesprávneho chápania jej základných kategórií. Pravidlá, ktoré vyplynuli zo skúmania Marxovej kritiky ekonómov, sa takto osvedčia ako *reflexívne*: možno ich uplatniť pri kritike Marxových interpretátorov.

Michael Hauser: Konfúzia úžitkovej hodnoty a hodnoty. Michael Hauser vo svojej práci *Prolegomena k filozofii súčasnosti* predkladá interpretáciu Marxovho chápania spoločnosti a dejín založenú na dynamike výrobných síl a výrobných vzťahov ([5], 31 – 79). Po preskúmaní Marxových názorov na predkapitalistické spoločnosti sa pristavuje pri jeho analýze kapitalizmu a kapitálu. Teóriu vykorisťovania, na ktorej táto analýza stojí,

zhŕňa v dvoch pasážach:

1. „Pracovní den lze rozdělit na část, při které pracující vytváří hodnotu, která je ekvivalentem hodnoty jeho pracovní síly (nutná práce), a na část, ve které vytváří hodnotu, která je vyšší než hodnota jeho pracovní síly (nadpráce). Pokud by tu byla jenom nutná práce, tj. směnná hodnota jeho pracovní síly by byla totožná s hodnotou, kterou vytvořil (s jeho užžitnou hodnotou), tzn. kdyby byl odměňován podle společensky nutné práce, kterou vykonal, pak by v produkčním procesu nevznikala nadhodnota a nemohlo by dojít k akumulaci kapitálu a k tvorbě zisku“ ([5], 61).

2. „V kapitalistickém produkčním způsobu proto nemůže vládnout ekvivalence mezi užžitnou a směnnou hodnotou pracovní síly a užžitná hodnota musí být vždy vyšší než hodnota směnná, tj. musí tu být nadpráce [...] trh [...] proto nikdy není spravedlivý“ ([5], 62).

Z prvej pasáže je zřejmé, že podľa Hausera (i) nadhodnota je rozdielom medzi celkovou novou hodnotou, ktorú robotník vytvára vo výrobnom procese, a výmennou hodnotou jeho pracovnej sily. Rozoberme však jej jednotlivé tvrdenia. Z druhej vety pasáže vyplýva, že (ii) nová hodnota, vytvorená robotníkom vo výrobnom procese, *nie je* totožná s výmennou hodnotou jeho pracovnej sily, teda tovaru, ktorý kapitalistovi predáva. Ďalej, (iii) nová hodnota vytvorená robotníkom *je* totožná s užžitkovou hodnotou (robotníka, resp. jeho pracovnej sily). Vráťme sa však ešte k prvej vete. Prísne vzaté, tá vedie k záveru, že *hodnota vytvorená robotníkom v tej časti pracovného dňa, v ktorej koná nadprácu, je väčšia ako hodnota jeho pracovnej sily*. Inými slovami, vyplýva z nej, že (iv) vytvorená nadhodnota je väčšia ako hodnota pracovnej sily.

Druhá citovaná pasáž explicitnejšie formuluje tvrdenia (ii) a (iii): Hovorí, že ak má existovať zisk (resp. nadhodnota), tak (v) užžitková hodnota pracovnej sily „musí byť vždy vyššia“ než jej výmenná hodnota.

Orientáciu v tvrdeniach si uľahčíme tým, že vzťahy, ktoré vyjadrujú, jednoducho formalizujeme. Označme celkovú hodnotu tovaru, ktorý robotník vytvára vo výrobnom procese, K ; ďalej hodnotu pracovnej sily v , nadhodnotu m a užžitkovú hodnotu pracovnej sily U_{PS} .¹² Z citovaných pasáží vyplýva, že ak má dôjsť k akumulácii kapitálu a k tvorbe zisku, tak musia platiť nasledujúce vzťahy:

1. $m = K - v$; 2. $K > v$; 3. $K = U_{PS}$; 4. $m > v$; 5. $U_{PS} > v$.

Keďže Hauserov výklad teórie nadhodnoty vedie k 3., 4. a 5. téze, je chybný v dvoch ohľadoch. Začnem chybou, ktorá je menej podstatná, no okamžite zrejماً. Podľa 4. tvrdenia má byť nadhodnota vytvorená nadprácou väčšia ako hodnota pracovnej sily. Hauser týmto neopatrným vyjadrením vlastne predpokladá, že miera nadhodnoty *musí* byť vždy vyššia ako 100 %. Takýto prípad síce za rôznych okolností môže nastať, ale vôbec nie je podmienkou samotného kolobehu $P - T - P'$. Ak by sme ho za takú podmienku pokladali, dôjdeme k neudržateľnému záveru: Kedykoľvek sa mzdy zvýšia tak, že $m < v$, akumulá-

¹² Používam symboliku slovenského prekladu *Kapitálu*; jedinou výnimkou je užžitková hodnota, a to z dôvodov, ktoré objasním neskôr. Konštantný kapitál tu neberiem do úvahy; $K = v + m$.

cia kapitálu prestane byť možná. Napokon, o tom, že to vôbec nezodpovedá Marxovej koncepcii, svedčia aj numerické príklady, ktoré uvádza v *Kapitáli*.¹³

Prejdime však k vzťahom č. 3. a 5, ktoré skrývajú vážnejšie, kategoriálne chyby. Hauser v nich stotožňuje *hodnotu*, ktorú robotník vytvára vo výrobnom procese ($v + m$), s *úžitkovou hodnotou* jeho pracovnej sily (U_{PS}). Pôvod nadhodnoty potom odvodzuje od toho, že medzi úžitkovou hodnotou a (výmennou) hodnotou pracovnej sily „nemôže vládnuť ekvivalencie“ a že „užitná hodnota musí byť vždy vyššia než hodnota smenná“ ([5], 62). Namiesto vzorca (1) z prvej časti tejto štúdie teda Hauser navrhuje

$$(2) m = U_{PS} - v.$$

Videli sme však, že podľa Marxa sú úžitková hodnota a hodnota „nesúmerateľné veličiny“, ktoré nemožno klásť do žiadneho kvantitatívneho vzťahu, teda ani tvrdiť ich nerovnosť, ani ich odčítavať. Tvrdenie, že úžitková hodnota je „vyššia“ ako hodnota, nemá o nič väčší zmysel, ako tvrdenie, že jeden meter váži menej ako dva kilogramy. Za týmto vzorcom, ak ho dovedieme do dôsledkov, sa zároveň skrýva kategoriálna chyba, ktorá zamieňa vecné a spoločenské, resp. transhistorické a historicky špecifické. Úžitková hodnota pracovnej sily, teda schopnosť pracovať, nie je v Hauserovom podaní len potenciálnym zdrojom hodnoty ako u Marxa. Sama je bezprostredne hodnotou.

Práve na základe chybného porovnávania „nesúmerateľných veličín“ dospieva Hauser k záveru, že výmena medzi kapitalistom a robotníkom je neekvivalentná a že „trh je nespravodlivý“. Tento záver *prima facie* nezodpovedá Marxovmu vyjadreniu, ktoré som citoval v predchádzajúcej časti tejto štúdie a podľa ktorého predaj pracovnej sily „vonkoncom“ nie je nespravodlivý voči kupujúcemu. Teraz navyše vidíme, že za Hauserovým záverom sa skrýva chybné chápanie základných kategórií teórie nadhodnoty.

Wei Xiaoping: Chybné chápanie mzdy. Čínska filozofka Wei Xiaoping v štúdiu „Od princípov k súvislostiam: Marx a Nozick, resp. Rawls o distributívnej spravodlivosti“ porovnáva Rawlsovu, Nozickovu a (údajnú) Marxovu teóriu spravodlivosti. Aby ukázala, že aj Marx je teoretikom spravodlivosti, resp. kritikom nespravodlivosti, stručne vykladá jeho teóriu nadhodnoty: „Marxov prínos spočíva v odhalení podstatného tajomstva [...], že robotníci dostávajú mzdu, ktorá sa nerovná cene ich pracovnej sily vynaloženej na prácu a v skutočnosti je nižšia. Chýbajúcou nadhodnotou, ktorú kapitalista nezaplátil, je zisk kapitálu [...]“¹⁴ ([15], 248).

Podľa všetkého aj Xiaoping tvrdí, že nadhodnota vzniká v neekvivalentnej transakcii medzi robotníkom a kapitalistom. Kapitalista údajne platí mzdu, ktorá je nižšia ako hodnota pracovnej sily, ktorú kupuje. Existencia zisku sa tu – v rozpore s Marxovým skutoč-

¹³ Pozri napr. ([9], 184), kde $v = m = 90 \text{ £}$.

¹⁴ V anglickej verzii state, ktorá bola uverejnená v časopise *Rethinking Marxism*, znie citovaná pasáž takto: „Marx’s contribution lies in disclosing the secret basic to capitalism, in which the workers are paid wages that are not equal to, and are in fact less than, the price of the force of labor expended in their work“ ([16], 475).

ným postupom – vysvetľuje porušením zákona ekvivalentnej výmeny. Výsledné torzo teórie nadhodnoty neplní nijakú kritickú funkciu, pretože neumožňuje ukázať, že ekvivalentnej a v tomto zmysle celkom spravodlivej transakcii v obehu zodpovedá extrakcia nezaplatenej nadpráce vo výrobe.

Na príčine je chybné chápanie kategórie kategórie mzdy. Podľa Marxa je mzda kvantitatívne totožná s cenovým vyjadrením hodnoty pracovnej sily. Celý zmysel teórie nadhodnoty spočíva v tom, že má ukázať, ako bez porušenia ekvivalentnej výmeny vzniká nadhodnota. Kategoriálna chyba, ktorá vedie Xiaoping k nesprávnym záverom, spočíva v chybnom chápaní kategórie mzdy a v dezinterpretácii vzťahu medzi exoterickou (mzda) a ezoterickou kategóriou (hodnota pracovnej sily).

Luboš Blaha: Konfúzia nadhodnoty a nadpráce. V práci *Spät' k Marxovi?* sa Luboš Blaha zaoberá Marxovou teóriou nadhodnoty a diskusiami, ktoré sa na západe viedli a vedú o jej vzťahu k teóriám spravodlivosti. Možno len súhlasiť s jeho tvrdením, že „keď [Marx] hovoril o vykorisťovaní, otvorene písal, že nejde o nijaký akt nespravodlivosti zo strany konkrétneho kapitalistu“ ([1], 303). Dodáva, že „ak si precízne preštudujeme Marxov *Kapitál*, nemáme dôvod pochybovať o tom, že Marx nebol žiadny teoretik spravodlivosti“ ([1], 303). Oproti Hauserovej interpretácii Blaha správne zdôrazňuje, že Marxova teória nadhodnoty vychádza z ekvivalentných čiže spravodlivých transakcií medzi robotníkom a kapitalistom.

Napriek tomuto precíznemu prístupu k Marxovej teórii sa však Blaha nevyhol kategoriálnej chybe prvého a druhého typu. Tvrdí totiž, že „nadhodnota by podľa neho [Marxa; J.H.] mala patriť tomu, kto sa podieľal svojou prácou na jej vytvorení, a nie tomu, kto sa prizívuje na cudzej práci len vďaka tomu, že vlastní výrobné prostriedky“ ([1], 308).

Ako ukázala predchádzajúca analýza, Marxova nadhodnota je historicky špecifickou kategóriou, ktorá zodpovedá kapitalistickému výrobnému spôsobu. Zároveň je kategóriou, ktorá vyjadruje spoločenské určenia výroby. Vecným aspektom, ktorý s ňou korešponduje, je nadprodukt, výsledok nadpráce. Iba vo výrobnom spôsobe založenom na súkromnej deľbe práce vystupujú produkty práce vo všeobecnosti ako tovary a vymieňajú sa ako hodnoty. A len v takomto výrobnom spôsobe nadobúda nadprodukt formu určitého množstva hodnoty čiže nadhodnoty. Kategória nadhodnoty má teda zmysel iba vo vzťahu ku kapitalistickému výrobnému spôsobu. Nadhodnota nijako nemôže patriť tomu, kto ju vytvoril, pretože výrobný spôsob, ktorému táto kategória zodpovedá, stojí a padá na extrakcii nezaplatenej nadpráce v podobe nadhodnoty. Ak by si celkovú spoločenskú nadhodnotu privlastnili bezprostrední výrobcovia, zanikol by kapitalistický výrobný spôsob – ak však zanikne kapitalistický výrobný spôsob, nemá zmysel hovoriť o nadhodnote.

Blaha dokladá uvedené tvrdenie odkazmi na niekoľko strán z prvého a tretieho zväzku *Kapitálu*. Ani jedna z nich ho však nepotvrďuje. Nakoniec, ak by Marx tvrdil, že cieľom robotníkov má byť prisvojiť si nadhodnotu, sám by sa dopustil konfúzie vecného a spoločenského, resp. transhistorického a historicky špecifického. V rukopisoch *Grundrisse* sa však vyskytuje pasáž, ktorá pomocou korektnej kategórie vyjadruje to, o čo Marxovi ide a čo u Blahu viedlo ku konfúzii: „Čím väčší sa toto protirečenie rozvíja, tým

zreteľnejšie vychádza najavo, že rast výrobných síl nemôže byť pripútaný k privlastňovaniu cudzej nadpráce, ale že *masy robotníkov si sami musia privlastniť svoju nadprácu*“ ([8], 197; kurzíva J. H.).

Nadpráca je transhistorická kategória, ktorá vyjadruje vecnú stránku procesu spoločenskej práce. Vždy, keď to produktívna sila práce umožňuje, časť práce sa vynakladá aj na iné účely, nielen na samotnú reprodukciu výrobcu. Podľa Marxa má byť cieľom robotníckeho hnutia nastoliť také pomery, v ktorých budú sami výrobcovia rozhodovať o tom, ako sa bude vynakladať nadpráca, a tiež o tom, ako sa bude zaobchádzať s výsledným nadproduktom. O nadhodnote – ako forme zodpovedajúcej spoločnosti založenej na námezdnnej práci – nemôže byť v „združení slobodných ľudí“ ([9], 80) ani reči.

Záver. Z analýzy kategoriálneho rámca teórie nadhodnoty, ktorú som tu načrtol, vyplývajú podnety na ďalšie skúmanie.

Pojem kategoriálnej chyby, ktorý používam v súvislosti s Marxovou kritikou ekonomických teórií, pochádza od britského filozofa Gilberta Ryla.¹⁵ Uňho vystupuje v kontexte celkom iných, fundamentálnejších kategórií jazyka. Povedať, že zložka propozície („propozičný faktor“) je určitej kategórie, znamená pre Ryla to isté ako tvrdiť, že ňou možno doplniť určitý vetný rámec bez toho, aby bola výsledná veta absurdná ([13], 183). Vetný rámec „... je na prechádzke“ možno doplniť napríklad výrazmi „otec“, „prezidentka“ alebo „nedeľa“. Veta, ktorú získame doplnením tretieho výrazu, je síce gramaticky správna, no absurdná: Každý vie, že nedeľa (ako jeden z dní týždňa) nemôže „byť“ na prechádzke“. Ide o kategoriálnu chybu.

Pri doplnení prvých dvoch výrazov získame nielen gramaticky správnu, ale aj celkom rozumnú, nie-absurdnú vetu. Výrazy „otec“ a „prezidentka“ sú teda rovnakého typu, patria do tej istej kategórie. Práve test absurdnosti má podľa Ryla slúžiť ako prostriedok na odkrytie kategórií, prípadne kategoriálnych chýb. Náuka o kategóriách v zmysle takejto teórie typov je potom diagnostickým nástrojom, ktorý možno použiť pri nastoľovaní kategoriálnej disciplíny.

Marxov projekt kritiky politickej ekonómie sa môže zdať Rylovmu úsiliu vzdialený. Videli sme však, že s Marxovým poňatím kategórií sa spájajú určité pravidlá ich používania, ktoré Marx uplatňuje pri výstavbe vlastnej teórie, ako aj pri kritike ekonómov. Aj Marxovi teda ide o zavedenie určitej disciplíny, hoci sa týka len používania základných pojmov jedinej vedy. Badateľ však aj ďalšiu podobnosť. Už som sa zmienil o tom, že kategoriálne chyby nezriedka vedú k paradoxom. Marx ich považuje za iracionálne – ba „absurdné“: „Ukázali sme už, že mzda či cena práce je iba iracionálny výraz pre hodnotu či cenu pracovnej sily [...]“ ([10], 702). „[...] cena práce je niečo práve tak *iracionálne ako žltý logaritmus*“ ([10], 698; kurzíva J. H.).

Zdá sa, že pri skúmaní Marxovej teórie sa možno oprieť o zaujímavé paralely s Ryloom. V ďalšom postupe sa treba predovšetkým presvedčiť o tom, či sa dvoma párami registrov vyčerpáva podložie kategoriálnych chýb, ktoré Marx kritizuje. Otvorenou tiež zostá-

¹⁵ Pozri ([12], 6 – 12).

va otázka, či všetky významné pojmy kritiky politickej ekonómie – teda nielen tie, na ktorých stojí „teória nadhodnoty“ – nachádzajú svoje miesto v niektorom z registrov.

LITERATÚRA

- [1] BLAHA, E.: *Spät' k Marxovi?* Bratislava: Veda 2009.
- [2] ČERNÍK, V.: *Problém zákona v marxistickej metodológii vied.* Bratislava: Pravda 1977.
- [3] HANZEL, I.: *Studies in the Methodology of Natural and Social Sciences.* Frankfurt am Main: Peter Lang 2010.
- [4] HANZEL, I.: Mistranslations of “Schein” and “Erscheinung”: The Structure of Chapter 1 of *Capital*, Volume I. In: *Science & Society*, 74, 2010, 4, pp. 509 – 537.
- [5] HAUSER, M.: *Prolegomena k filosofii současnosti.* Praha: Filosofia 2007.
- [6] MARX, K.: *MEGA ii/5. “Das Kapital”, 1. Band, Druckfassung 1867.* Berlin: Dietz Verlag 1983.
- [7] MARX, K.: *Základy kritiky politickej ekonómie (Hrubý koncept). Rukopisy „Grundrisse“ I.* Bratislava: Pravda 1974.
- [8] MARX, K.: *Základy kritiky politickej ekonómie (Hrubý koncept). Rukopisy „Grundrisse“ II.* Bratislava: Pravda 1975.
- [9] MARX, K.: *Kapitál: Kritika politickej ekonómie. Prvý zväzok.* Bratislava: Pravda 1985.
- [10] MARX, K.: *Kapitál: Kritika politickej ekonómie. Tretí zväzok.* Bratislava: Pravda 1987.
- [11] OAKLEY, A.: *Marx's Critique of Political Economy. Intellectual Sources and Evolution. Volume 2.* London: Routledge & Kegan Paul 1985.
- [12] RYLE, G.: *The Concept of Mind.* London: Routledge 2009.
- [13] RYLE, G.: Categories. In: *Collected Papers. Vol. 2.* London: Routledge 2009.
- [14] WOLF, D.: *Der dialektische Widerspruch im Kapital. Ein Beitrag zur Marxschen Werttheorie.* Hamburg: VSA-Verlag 2002.
- [15] XIAOPING, W.: Od princípov k súvislostiam: Marx a Nozick, resp. Rawls o distribatívnej spravodlivosti. In: *Filozofia*, 61, 2006, č. 3, s. 247 – 260.
- [16] XIAOPING, W.: From Principle to Context: Marx versus Nozick and Rawls on Distributive Justice. In: *Rethinking Marxism*, 20, 2008, 3, pp. 474 – 488.
- [17] ZELENÝ, J.: *O logické struktúre Marxova Kapitálu.* Praha: Nakladatelství ČSAV 1962.

Juraj Halas
Katedra logiky a metodológie vied FiF UK
Gondova 2
818 01 Bratislava 1
SR
e-mail: juraj@halas.tk